
Verslag regio bijeenkomst

Integratie: datgene wat ons bindt

Een ontmoeting tussen beleid praktijk en wetenschap

Dagvoorzitter: Sawitri Saharso, Universiteit Twente

Opening

Dagvoorzitter *mevr. Sawitri Saharso* (Universiteit Twente) heet iedereen welkom op deze bijeenkomst over het thema 'Integratie: datgene wat ons bindt'. Op de bijeenkomst vindt een ontmoeting plaats tussen mensen uit de sfeer van het beleid, de wetenschap en de praktijk. De bijeenkomst heeft tot doel te komen tot een gemeenschappelijke onderzoeks- en uitvoeringsagenda. Ze geeft het woord aan *dhr. Dick Buursink* (gedeputeerde provincie Overijssel) voor de inleiding. Dick Buursink heet allen welkom in Deventer, een parel in Overijssel. Allereerst vindt hij 'integratieproblematiek' geen goed woord. In een samenleving met andere culturen zijn ook veel kansen. In dat opzicht gaan we een interessante tijd tegemoet. De commissie Bakker heeft namelijk uitgerekend dat er de komende tijd 700.000 moeilijk vervulbare vacatures zijn en er 1.000.000 mensen met pensioen gaan. Dit houdt in dat we iedereen nodig hebben voor de arbeidsmarkt. Dat betekent voor iedereen dat er waardering nodig is, het gevoel van erbij horen, nodig zijn, meedoen, rolmodel zijn. Kortom een mooi perspectief.

Het is echter geen geringe opgave om de vraag te matchen met het aanbod. We moeten daar op een andere manier over praten. Tegelijkertijd zien we dat groepen in de samenleving worden weggeduwd en gemarginaliseerd.

Waar moeten we actie ondernemen? De scheiding tussen 'wij' en 'zij' ontstaat ergens in de middelbare schooltijd. Dick Buursink besluit met een hoopvol gedicht van Willem Wilmink met de titel 'Spelende meisjes', dat hij op een mooi kaartje (verkrijgbaar bij museum de Twentse Welle in Enschede) meegeeft aan minister Vogelaar. Hij wenst de deelnemers aan de regiobijeenkomst een inspirerende middag toe.

SPELENDE MEISJES

Vol sombere doemgedachten
geraakte ik in een straat
waar meisjes aan 't spelen waren
en we kwamen aan de praat.

Turkse en Surinaamse
en sommige autochtoon
en ze hadden er nauwelijks weet van,
ze speelden daar gewoon.

Mijn sombere visioenen
van een wereld die verging,
vervaagden in 't licht van die kinderen
tot een herinnering.

Want die meisjes met aardige ogen
en met hun prachtige haar
zullen de kinderen baren
voor de komende duizend jaar.

Inleiding door dhr. Mehmet Aközbek (ministerie van VROM)

Ook *Mehmet Aközbek* heet iedereen welkom op deze belangrijke regiobijeenkomst. Het gaat om het grootste maatschappelijke vraagstuk van deze tijd. Er zijn problemen, maar het gaat ook goed met de integratie. Een mooi voorbeeld is de wethouder van de gemeente Oss, die werd opgebeld door een journalist en in de gemeente geen problemen zag. Heel treffend in dit verband is het Turkse spreekwoord 'Een vlieg is klein, maar kan je misselijk maken' (Sinek küçüktür, ama mide bulandırır). Hiermee wordt bedoeld dat een klein probleem groot kan lijken in het oog van een toeschouwer. Hij is op het ministerie van VROM als projectleider bezig met integratiebeleid. Zijn presentatie gaat over het interactieve beleidsproces naar een Gemeenschappelijke Integratieagenda (GIA).

Hij begint met de ervaringen met het lokaal integratiebeleid in de periode 2002-2006.

- het integratiebeleid is steeds meer onderwerp van lokaal niveau;
- de lokale overheid heeft behoefte aan landelijke ondersteuning;
- er is een lokale integratiekaart ontwikkeld;
- bij FORUM is een servicecentrum opgezet;
- toch is er te weinig samenwerking tussen het Rijk en de gemeenten.

Iedereen is bezig met visies of projecten. Daarom was er behoefte aan een gemeenschappelijk beleidskader integratie. We zijn aan de slag gegaan op basis van de visie van het nieuwe kabinet 'Samen werken, samen leven'. De tijd is rijp voor een interactief proces. Dat betekent dat we het beleid niet gaan opleggen, maar gaan afstemmen. De problemen in de gemeente Venlo liggen nu eenmaal anders dan in de gemeente Helden.

Met wie is de agenda tot stand gekomen? Er zijn tien (kleine en grote) gemeenten geselecteerd: Nijmegen, Lelystad, Den Bosch, Delft, Helden, Eindhoven, Venlo, Rotterdam, Den Haag en Zaanstad. In deze gemeenten zijn gesprekken gehouden met wethouders. Die wilden graag hun medewerking verlenen. De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en Forum staan achter de gezamenlijke visie. Provincies zijn ook belangrijk. Zij doen veel op het gebied van sociaal beleid, dat een relatie heeft met integratie. Via het Interprovinciaal Overleg (IPO) zijn de provincies en de CMO's (de Centra voor Maatschappelijke Ontwikkeling in de verschillende provincies) betrokken. Er is dus gezorgd voor regionale spreiding.

Het *proces* was interactief, dat wil zeggen gelijkwaardig, praktijkgestuurd en dynamisch. De eerste versie van het document uit april 2007 verschilt 180 graden met de huidige versie van de handreiking. De nadruk lag eerst op culturele integratie. Nu is culturele integratie het sluitstuk na werk, taal en onderwijs. Alle spelers in het veld waren betrokken bij de Gemeenschappelijke Integratieagenda (GIA), er waren geen aparte trajecten. Het werkdoel van het proces was het opstellen van een handreiking voor een gemeenschappelijke integratieagenda.

De *inhoud* van de handreiking bestaat uit een achttal speerpunten: inburgering, wonen, onderwijs, werken, veiligheid, sociale integratie, actief burgerschap en emancipatie. Per speerpunt zijn vier elementen uitgewerkt: kernprobleem, ambitie, wat doet het Rijk, wat doet de gemeente. Een voorbeeld is het thema 'Emancipatie van allochtone vrouwen'. Het doel is 50.000 allochtone vrouwen actief te laten zijn in de wijken. Dat doel kan alleen worden gerealiseerd met de hulp van lokale partners.

Het *tijdschema* voor de handreiking is dat het inhoudelijke document begin 2008 gereed was, in maart 2008 vond de politieke accordering plaats door het kabinet en het in juli 2008 werd het aangeboden aan de Tweede Kamer. In september 2008 starten de zeven *regiobijeenkomsten* en op 26 november 2008 wordt in Arnhem een afsluitende bijeenkomst over emancipatie gehouden. Op de bijeenkomsten in de regio's zijn per thema de verantwoordelijke departementen aanwezig. In samenwerking met de regionale CMO's zal FORUM de bijeenkomsten organiseren. Verder is er een helpdesk en een website. We willen bereiken dat het integratiebeleid van de drie bestuurslagen op elkaar is afgestemd. Het gaat om een platform waarop de partners kunnen 'halen' en 'brengen'. De wens is dat iedere regio per thema een kennisplatform heeft.

Inleiding door mevr. Doutje Lettinga (Vrije Universiteit Amsterdam)

Doutje Lettinga gaat in op een onderzoek dat in acht landen is gedaan naar de debatten over de hoofddoek en andere gezichts- en lichaamsbedekkende kleding van moslimvrouwen. De naam van het onderzoek is VEIL, dat staat voor 'Values, Equality & Differences in Liberal Democracies'. In haar presentatie gaat *Doutje Lettinga* in op het VEIL-onderzoek, de Europese jurisprudentie, drie typen regelgeving, de juridische en politieke frames in Ne-

derland, Frankrijk en Duitsland en ten slotte op de voordelen en nadelen van het Nederlandse beleid.

VEIL is een internationaal vergelijkende studie van debatten over vrouwelijke islamitische kledij in acht Europese landen in de periode 2006-2009. Het eerste doel van het onderzoek is te achterhalen welke waarden en principes in nationale debatten domineren. Het tweede doel van het onderzoek is te achterhalen hoe de verschillen in debat en wetgeving zijn te verklaren. De acht landen zijn Nederland, Duitsland, Frankrijk, Verenigd Koninkrijk, Denemarken, Oostenrijk, Turkije en Griekenland. De gebruikte methode is frameanalyse. De benutte bronnen zijn juridische, politieke en media debatten. De hypothese is dat nationale contexten een rol spelen in de debatten, evenals de politieke machtsconstellaties. Daardoor worden er verschillende afwegingen gemaakt. Aan de hand van een plaatje laat Doutje Lettinga verschillende typen sluiers zien: de burqa, de chador, de jilbab (vooral in Engeland), de hijab (hoofddoek) en de niqab.

De belangrijkste *Europese jurisprudentie* is gebaseerd op artikel 9 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) over de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Lid 1 van artikel 9 geeft aan dat een ieder zijn godsdienst ***zowel in het openbaar als privé*** mag belijden. Geen enkel recht is echter onbeperkt. Lid 2 van artikel 9 geeft aan dat de vrijheid van godsdienst aan geen andere beperkingen wordt onderworpen dan die bij wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de ***openbare veiligheid***, voor de bescherming van de ***openbare orde, gezondheid of goede zeden*** of voor de bescherming van de ***rechten en vrijheden van anderen***.

Er zijn *drie types regelgeving* te onderscheiden:

- Restrictief: verbodsbepalingen op elke vorm van sluiering in openbare instellingen.
- Selectieve softe restricties: verbodsbepalingen alleen voor sommige functies (bijvoorbeeld rechters), of wat betreft bepaalde kleding (bijvoorbeeld niqab en burqa).
- Niet restrictief: geen restricties op verschillende vormen van vrouwelijke islamitische kleding: hijab, jilbab, burqa en niqab.

Doutje Lettinga gaat vervolgens in op de *juridische en politieke frames* in Nederland, Frankrijk en Duitsland

Frankrijk is een voorbeeld van een land met restrictieve regelgeving. Sinds 2004 zijn alle 'demonstratieve' religieuze tekens en kledij verboden op alle openbare scholen en in alle openbare ambten. Daarvoor was er een 'case to case' benadering. Er waren grote conflicten tussen twee kampen en men kon uitwijken naar andere scholen. In het debat en bij de keuze voor restrictieve regelgeving staan drie argumenten centraal:

- de vrijheid van religie van andere leerlingen is in gevaar door de hoofddoek;
- de gelijkheid van de individuele burger is in gevaar; de hoofddoek is een teken van identiteitspolitiek die tot segregatie en discriminatie leidt;
- de vrijheid en gelijkheid van moslimmeisjes is in gevaar; de hoofddoek is een teken van sekseverschil en onderdrukking.

In Frankrijk ligt kortom de nadruk op secularisme als voorwaarde voor vrijheid en gelijkheid.

De situatie in **Duitsland** kan worden omschreven als een mix van verschillende modellen. Sinds 2003 hebben acht van de 16 deelstaten een verbod op de hoofddoek voor de lerares (niet de leerling) en de ambtenaar.

- drie deelstaten hebben het Franse model met als argument dat de vrijheid van religie voor de leerling belangrijker is dan de vrijheid van religie van de lerares;
- vijf deelstaten hebben een specifiek model. Ze hanteren hetzelfde argument, maar kennen een uitzonderingspositie voor 'Christelijke en occidentalistische waarden en tradities' (zoals nonnen). De hoofddoek is een politiek-religieus symbool dat botst met de waarden van democratie en gendergelijkheid.

In Duitsland is dus secularisme of de Christelijke, Westelijke cultuur een voorwaarde voor vrijheid en gelijkheid.

Nederland kent een model met softe, selectieve restricties. De hoofddoek is wel toegestaan voor ambtenaren en in het onderwijs, maar niet voor de politie en in de rechtbank. Twee belangrijke uitspraken zijn:

- op grond van religie en non-discriminatie is de hoofddoek voor leerlingen, leraressen (met uitzondering van bijzondere scholen) en ambtenaren toegestaan, tenzij de functie autoriteit behelst (rechtbank, politie)

behelst of de hoofddoek gevaar/ problemen oplevert;

- de gezichtssluijer *kan* worden verboden indien die noodzakelijk is voor communicatie en/of identificatie (bijvoorbeeld op school en werk).

Kortom de centrale waarden in Nederland zijn participatie, vrijheid van religie en gelijkheid.

In Nederland is in 2005 een motie van het Kamerlid Wilders aangenomen om de burqa in de gehele openbare ruimte te verbieden. Daarvoor waren vier argumenten (waarvan de vierde niet algemeen wordt gedeeld).

- a) het is een symbool van onderdrukking;
- b) het belemmert integratie en emancipatie;
- c) openbare veiligheid/ identificatie;
- d) radicalisme, het past niet bij de 'open' Westerse samenleving.

Het huidige kabinet Balkenende 4 heeft plannen om alle gezichtsbedekkende kleding te verbieden op school en in openbare functies.

De *voordelen* van het Nederlandse beleid zijn:

- de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) toetst antidiscriminatie wetgeving op indirecte discriminatie door te kijken naar de gevolgen van wetgeving;
- de nadruk op integratie door middel van participatie en pluralisering van de openbare ruimte.

De *nadelen* van het Nederlandse beleid zijn:

- de Commissie Gelijke Behandeling (CGB) gaat alleen over procedurele discriminatie;
- moslima's worden van sommige beroepen uitgesloten;
- de burqa discussie in Nederland laat de symboolwaarde ervan zien. Er bestaat namelijk al wetgeving die het mogelijk maakt om de burqa in bepaalde contexten te verbieden.

Verder valt op dat het een discussie is over moslima's. Hen wordt zelf niets gevraagd. Het is daarom belangrijk vrouwen op lokaal niveau actief te laten deelnemen aan de discussie.

Paneldiscussie met de zaal onder leiding van Sawitri Saharso

Het panel bestaat uit de inleiders dhr. Dick Buursink (gedeputeerde provincie Overijssel), dhr. Mehmet Aközbe (VROM) en mevr. Doutje Lettinga (VU) en dhr. Jamal el Hannouche en mevr. Khadija Azahaf (beiden van de Stichting Ontsluier).

Sawitri Saharso vraagt het panel om een reactie op de inleiding van *Doutje Lettinga*. *Dick Buursink* vindt dat de discussie over hoofddoe-

ken nergens over gaat, maar iedereen wint zich er over op. Eind jaren 50 droeg iedere Nederlandse vrouw een hoofddoekje. Dit werd gewoon gevonden. Ook moslima's konden in Nederland gewoon een hoofddoekje dragen tot de kentering na 11 september 2001 (de aanslag in New York). Hij heeft wel problemen met grote gezichtsbedekkende lappen stof, maar dat is een persoonlijke mening. *Khadija Azahaf* zegt dat de vrouwen van de Stichting Ontsluier wel een hoofddoek of een sluijer dragen. Ze willen zich anders kleden op basis van hun religie. Ze vindt belemmeringen een slechte zaak. Het is een grondrecht waarop geen onnodige beperkingen mogen worden opgelegd. Ze vindt het dus wel een issue. Ook *Doutje Lettinga* vindt het in de praktijk geen non-issue, ook al komt het volgens haar vooral voor in een symbolische discussie over de plaats van de islam en de rechten van de vrouw binnen de islam.

Dick Buursink vindt dat je daarom nog wel kritisch mag zijn over sommige uitingen van de islam. Moslima's moeten ook niet al te gevoelig zijn voor bepaalde opmerkingen over hun uiterlijk. Daarmee hebben mensen overigens nog geen recht op belediging. *Khadija Azahaf* vindt ook dat iedereen recht heeft op zijn persoonlijke mening. Het probleem is echter dat het belemmeringen oplevert in het dagelijks leven, bijvoorbeeld bij sollicitatiegesprekken, en zij bepaalde opmerkingen als kwetsend ervaart. Hierop ontpopt zich een geanimeerde discussie. *Dick Buursink* vindt dat de invulling van de 700.000 banen niet het punt van discussie is. Het gaat er om dat radicale mannen in Nederland het beeld van de islam bepalen. Dat beeld wordt dus bepaald door de angst van mensen.

Sawitri Saharso vindt dat de discussie dreigt te ontsporen. Ze grijpt daarom in. We moeten twee problemen goed elkaar houden: de hoofddoeken van de meisjes en de radicalisering bij de jongens. *Mehmet Aközbe* zegt dat ze op het ministerie iedere week wel een schriftelijke vraag krijgen van de Tweede Kamer over dit onderwerp. Aan het kabinetsbeleid is ook veel onderzoek vooraf gegaan. De overheid zelf doet zelf haar best als werkgever en verder geeft hij het advies om het probleem op zijn Hollands op te lossen. Het is belangrijk voor moslimvrouwen om zichzelf te organiseren, zichzelf te laten zien en zichtbaar te worden. *Khadija Azahaf* voelt zich niet aangesproken door dit beeld. Het dragen van een hoofddoek is een vrijwillige keuze. Ze ergert zich

aan uitspraken van anderen over hoofddoeken en wil dat de moslimvrouwen beoordeeld worden op wie ze zijn.

Dick Buursink blijft er toch op hameren dat moslimvrouwen niet te gevoelig moeten worden wanneer ze zich afwijkend kleden. Dat wordt erg geïdealiseerd. Laat vooral zien wat je kunt. *Mehmet Aközbe* vindt de bekendheid en het optreden als een gesprekspartner belangrijk. *Doutje Lettinga* vindt dat de hoofddoek symbool staat voor andere angsten onder de bevolking en dat er meer ruimte moet zijn voor de stem van moslimvrouwen.

Iemand uit het publiek vraagt zich af wie er **belang** heeft bij deze discussie over de hoofddoek. Diens ervaringen in een gemeentehuis is dat het daar een non-issue is. *Khadija Azahaf* zegt dat het niet overal een probleem is, maar wel als je wordt geconfronteerd met vooroordelen. Religie en emancipatie kunnen volgens haar heel goed samengaan. Iemand uit het publiek vindt dat het dilemma tussen vrijheid en discriminatie niet aan de orde is. Een voorbeeld is dat er geen hoofddoeken op de terrassen zijn te zien. *Khadija Azahaf* zegt dat sommige moslimvrouwen in eigen kring blijven (omdat ze zich niet gewenst voelen) en er dus nog meer afstand ontstaat. *Dick Buursink* vindt dat vooral politici belang hebben bij de discussie. Je moet dat ook relativiseren. Als je ergens niet gewenst bent, moet je dat ook niet willen. *Sawitri Saharso* benadrukt dat er in Nederland toch regelgeving is tegen discriminatie die het café-eigenaren verbiedt om gehooftdoekte vrouwen van hun terras te weren .

Een Nederlandse moslimvrouw uit het publiek zegt dat het geen pretje is om de hele dag uitgescholden te worden. Ze ondervindt ook problemen bij sollicitaties. Hoe ver gaan we daarin? *Dick Buursink* zegt dat we nu eenmaal visueel zijn ingesteld en gezichtsbedekkende kleding nu eenmaal een ernstige handicap bij sollicitaties. Hij bestrijdt dat dit respectloos is. Iemand uit het publiek is opgevallen dat vrouwen in Marokko zich wel modieus weten te kleden. Het antwoord van *Khadija Azahaf* hierop is dat ze in Nederland is opgegroeid met Nederlandse waarden (o.a. vrijheid van godsdienst) en het daarom nodig is de blikken van de Nederlanders te ontsluiten. Op een gegeven moment heb je geen keus meer. *Dick Buursink* vindt dat er ook een keuze is om je als moslimvrouw qua kleding aan te passen aan de wensen van de Nederlandse werkgever.

Sawitri Saharso stopt hier de discussie. Haar ervaring in vele discussies over dit onderwerp is dat het onderwerp hoofddoek altijd 'herrie in de tent' oplevert. Samenvattend zijn er over dit onderwerp vier standpunten in de discussie. Bij de eerste twee standpunten is cultuur geen issue:

a) beperkingen zijn een vorm van discriminatie, acceptatie van de leefwijze is belangrijk; de samenleving moet open staan voor diversiteit

b) integratie gebeurt primair via onderwijs en arbeid; cultuurverschil is een non-issue

Bij de laatste twee standpunten is cultuur wel een issue:

c) culturele integratie is een voorwaarde voor succesvolle integratie in onderwijs en arbeid;

d) culturele integratie is een waarde op zich, anders is er geen samenhang in de samenleving.

Discussie in werkgroepen

Na de pauze werd verder gepraat in drie parallelle werkgroepen:

- Werkgroep 1: Integratie, onderwijs en burgerschap.

Voorzitter: dhr. Ringo Ossewaarde (Universiteit Twente)

- Werkgroep 2: Spreiding en integratie.

Voorzitter: mevr. Sawitri Saharso (Universiteit Twente)

- Werkgroep 3: Meedoen door werk. Zelfstandig ondernemerschap.

Voorzitter: dhr. Bert de Vroom (Universiteit Twente)

Een uitgebreide weergave van de resultaten van de werkgroep zijn terug te vinden in de afzonderlijke verslagen per werkgroep. Bovendien vindt er aan het eind een plenaire terugkoppeling plaats.

Resultaten van de werkgroepen en conclusie

Ringo Ossewaarde noemt een aantal punten uit de discussie in **werkgroep 1** over het onderwerp **'integratie, onderwijs en burgerschap'**:

- De rol van de provincie werd ingeleid door een beleidsmedewerker van de provincie Overijssel (Selma Schuurman). Deze rol is niet vanzelfsprekend vanuit de autonomie van de provincie. Gelderland (brede taakopvatting) en Overijssel (beperkte taakopvatting) hebben andere keuzes gemaakt. Dit leidde tot een kritische reactie en een pleidooi voor een actieve rol voor de provincie Overijssel, vooral als kennisplatform

en (samen met Gelderland) als een blok tegenover het westen en het Rijk.

- De vraag naar de aard van het burgerschap werd ingeleid door Freek de Bok van Osmose. Burgerschap is een vaag begrip en de term actief burgerschap heeft een nogal betuttelend element. We moeten het begrip vooral een sociale invulling geven. Daarbij gaat het om de kunst van het samenleven en aandacht voor kwetsbare groepen die we bij de samenleving ('mee-doen') moeten betrekken.
- Hoe moeten we burgerschap ontwikkelen? Dat moet vooral buiten de school in maatschappelijke organisaties. Dat kan via maatschappelijke stages en het meedoen in sportverenigingen en de scouting. De school heeft daarbij wel een coördinerende functie.
- De inleider van het ROC Aventus (Piet de Noord) gaf weer een ander wending aan de normen en waarden. Bij het ROC worden vooral beroepswaarden overgebracht. Alle beroepen hebben hun eigen cultuur (normen en waarden). Studenten moeten we daarom al vroeger wijzen op de implicaties (bijvoorbeeld dat je in een slagerij niet met gelakte nagels moet aankomen).
- Er is meer aandacht nodig voor beeldvorming, vooral voor de beroepsvelden. Jongeren moeten we meer en eerder wijzen op de gevolgen van de keuze voor een bepaalde opleiding, zodat ze ook een betere beroepskeuze maken. De mentor heeft daarbij een belangrijke rol.
- Integratie is een integraal verschijnsel. Onderwijs is geen maatschappelijke probleemoplosser. Daarvoor moet je alle beleidsvelden op elkaar afstemmen.

Bert de Vroom doet verslag van **werkgroep 3** over **zelfstandig ondernemerschap** bij allochtonen. Ze hebben het in de werkgroep niet gehad over culturele verschijnselen, maar over praktische problemen. Daarbij is zowel aandacht besteed aan de positieve kanten als aan de gevaren die aan het zelfstandig ondernemerschap kleven.

- De inleiders van de gemeente Hengelo en de regio Twente legden vooral de nadruk op de positieve kanten. Zij zien zelfstandig ondernemerschap meer als een middel dan als een doel, want het heeft ook veel gevaren. Als zelfstandig ondernemer moet je efficiënt kijken naar en omgaan met de omgeving. Je moet je verdiepen in de regels en over eigen initiatief beschikken. We kunnen op dit punt leren van de voor-

beelden van startende migrantenondernemers als de vrouwenbazar in Amsterdam-Noord (waarmee de werkgroep wordt afgesloten). Beleidsondersteuning door de overheid is wel wenselijk, maar kan ook een enorm 'keurslijf' met zich meebrengen. Een voorbeeld is een multiculturele ondernemingslocatie.

- Hoe moet je de ondersteuning van het zelfstandig ondernemerschap oppakken? Daarvoor is maatwerk nodig. Allochtone zelfstandige ondernemers moet je ook in aanraking brengen met andere organisaties dan de Kamer van Koophandel. Naast het 'wat' is er namelijk ook een lerende kant, het 'hoe'. Er is behoefte aan initiatieven om dat op te pakken. De universiteit zou meer aandacht kunnen besteden aan de bedrijfskundige (en bestuurskundige) kant. Een apart punt waren de onbedoelde effecten van deregulering. Het risico is een te lage drempel. Er moet een signaal zijn dat ondernemerskennis nodig is.
- Gevaren zijn er als de tweede generatie allochtonen niet goed wordt begeleid in het zelfstandig ondernemerschap. Dat kan leiden tot een armoedeval en pensioengaten. Zelfstandig ondernemerschap moet je daarom goed afwegen en inkleden in cursussen. Een goed voorbeeld hiervan is het initiatief van de vrouwenbazar in Amsterdam-Noord. In de opzet is diversiteit meegenomen. Het ziet er veelbelovend uit. Verder is het belangrijk om meer te weten over microkredieten.

Sawitri Saharso geeft een kort verslag van de discussie in **werkgroep 2** over het onderwerp **'integratie en spreiding'**. Er waren twee inleiders van de gemeente Enschede en woningcorporatie De Woonplaats. De gemeente Enschede heeft gekozen voor een actief spreidingsbeleid, o.a. door de concentratie van Suryoye. De Woonplaats is niet voor meer spreiding, maar voor menging door meer gemengd te bouwen. Ook moeten we investeren in wijken en bewoners maatschappelijke kansen geven. Overigens is de tegenstelling tussen de gemeente Enschede en woningcorporatie De Woonplaats in de praktijk minder groot. Twee vragen stonden centraal in de werkgroep. Wat is eigenlijk het probleem? Is spreiding hiervoor de oplossing?

- Het probleem is de etnische segregatie of de concentratie achterstandsgroepen. Dit leidt tot sociale achterstanden. De conclusie van de werkgroep is dat vooral het tweede punt (de concentratie van achterstandsgroepen) het eigenlijke probleem is.

- Spreiding kan in principe op twee manieren. Door nieuwkomers te verspreiden (dat kan op een softe en op een harde manier) en door gemengd te bouwen. Een probleem in beide gevallen is dat de beter gesitueerden niet mengen door onwil of gewoon door een andere leefstijl. Ze hebben hun vrijetijdscontacten meer buiten de wijk. Daardoor ontstaat er geen integratie. Een andere aanpak is meer investeren in de wijk door wijkvernieuwing. Hiervan is ook een succesverhaal aan de orde gekomen in de werkgroep. Een groep die bewoners van verschillende afkomst die onderling ervaringen uitwisselt in Hengelo.

Een vertegenwoordiger van het ministerie van VROM vond dat gemengd bouwen in VINEX-wijken juist problemen kan opleveren, doordat bewoners van koopwoningen en huurwoningen niet goed met elkaar kunnen opschieten. Wat kan onderzoek hieraan bijdragen? Worden de effecten van spreiding wel gemeten? KISS zou voorbeelden van onderzoek op dit gebied op de website kunnen zetten.

Door gebrek aan belangstelling is de vierde werkgroep over 'integratie en de veiligheid in buurten' helaas niet doorgegaan. Dat is jammer door de expertise van de Universiteit Twente (mevr. Marianne Junger) op dit gebied en de relatie tussen veiligheid en integratie.

Afsluiting door dhr. Mehmet Aközbeğ (ministerie van VROM)

Mehmet Aközbeğ zal de resultaten van de bijeenkomst onder de aandacht brengen van zijn collega's. Een aantal dingen zijn hem vandaag opgevallen die hij nog even wil noemen:

- De 'pilot' spreidingsbeleid in Enschede willen we graag doornemen in het thema Wonen.
- In plaats van een integratieagenda is eigenlijk een participatieagenda nodig. Het woord 'integratie' valt namelijk niet goed in de gemeenten. Dit is wellicht iets voor de volgende kabinetsperiode.
- Het oosten en westen van het land zouden meer met elkaar kunnen samenwerken.
- Burgerschap wordt buiten het onderwijs ontwikkeld, maar dat is niet gemakkelijk.
- Ten aanzien van de beroepskennis is de weekendschool een interessant experiment.
- Je moet het microkrediet centraal stellen bij het thema Werk.

De deelnemers en de organisatoren worden bedankt. Deze eerste regiobijeenkomst was een echt mijlpaal. Hij zal de uitkomsten en het gedicht van Willem Wilmink aan de minister geven. *Sawitri Saharso* bedankt ten slotte als middagvoorzitter ook het publiek en de organisatoren, met name Joke Grooters en Seeta Autar van KISS. Op de eerste verdieping van de Deventer Schouwburg staat voor iedereen een hapje en een drankje klaar.